

תוכן העניינים

1	מבוא
13	ספר ז
15	פרק 1: החיים הטובים והמאושרים
	פרק 2: אילו הם החיים הרצויים חוקת העיר
20	עיקרי השלטון
25	פרק 3: חיי המעשה
29	פרק 4: האוכלוסייה
34	פרק 5: הטריטוריה
36	פרק 6: הים, הצי והמסחר
39	פרק 7: טבעם של האזרחים והשפעת האקלים
42	פרק 8: חלקי העיר והתנאים לקיומה
44	פרק 9: מעמדות ורכוש
47	פרק 10: ארוחות משותפות
52	פרק 11: בריאות וביטחון
56	פרק 12: תכנון עירוני
59	פרק 13: החוקה והאושר ראשית הדיון בחינוך
64	פרק 14: חינוך לאזרחות
71	פרק 15: אילו סגולות נדרש החינוך להנחיל
74	פרק 16: תקנות נישואים ולידה
78	פרק 17: חינוך בינקות ובגיל הרך

83	ספר ח
85	פרק 1: החינוך כחובתו העליונה של המחוקק
87	פרק 2: מה צריך ללמד
90	פרק 3: מקצועות החינוך והמוסיקה
94	פרק 4: אימונים גופניים
97	פרק 5: תרומתה של המוסיקה
105	פרק 6: החינוך המוסיקלי
110	פרק 7: סולמות ומקצבים
116	ביבליוגרפיה
121	מפתח

מבוא

על התרגום

ספר זה הוא תרגום מלווה בהערות של ספרים ז-ח מתוך החיבור פוליטיקה לאריסטו. בחטיבה זו של החיבור משרטט אריסטו את דמותה של העיר האידיאלית והחינוך בה.

עד היום תורגמו לעברית רק מחצית מספרי הפוליטיקה. חיים יהודה רות, מייסד סדרת "ספרי־מופת פילוסופיים", תרגם את ספר א ואת הפרקים א-ה מספר ב.¹ חנה וחיים רוזן תרגמו את ספר ג ואת ספר ד.² נורית קרשון תרגמה את הספרים א-ג.³ כרך זה מוסיף לתרגומים אלה את הספרים ז-ח. ספרים ה-ו חסרים בתרגום.

חסרונם של תרגומים לעברית לרבים מחיבורי המופת של אריסטו, ובכללם הפוליטיקה, הוא אחד החסרונות הגדולים בתרבותנו.⁴

1 אריסטו, פוליטיקה: ספרים א-ב, תרגום: ח"י רות, ירושלים: מאגנס, תרצ"ו.

2 חנה וחיים רוזן, (1) מדע המדינה לאריסטו: מסות על המשטר ג', ירושלים: הוצאת משפט ומדינה, תשט"ז; (2) מדע המדינה לאריסטו: מסות על המשטר ד', ירושלים: הוצאת משפט ומדינה, תשי"ח.

3 אריסטו, פוליטיקה: ספרים א, ב, ג, תרגום: נ' קרשון, תל אביב: רסלינג, 2009.

4 עד היום תורגמו בשלמותם החיבורים: פואטיקה, אתיקה: מהדורת ניקומאכוס, על הנפש, רטוריקה, קטגוריות, על הפירוש, מדינת האתונאים; ותורגמו בחלקם: מטפיזיקה, פיזיקה, מבחר מן הכתבים הביולוגיים, פוליטיקה. לא תורגמו לעברית חיבורים רבים, ובהם כמה מן החשובים בכתבי אריסטו.

אם נעריך את חשיבותו של פילוסוף על פי מידת ההשפעה של תורתו מחוץ לצור מחצבתו התרבותי, ניווכח שאריסטו הוא מראשי הפילוסופים בכל הדורות. תורתו השפיעה השפעה עצומה במגוון תחומים מימיו ועד לימינו.⁵ מן הראוי שמצב זה יבוא על תיקונו במפעל תרגום לאומי.

הנוסח היווני שביסוד תרגומי והחלוקה לפרקים הם על פי המהדורה האנגלית בעריכת ויליאם דייויד רוס.⁶ המספור הוא על פי שיטת עמנואל בקר.⁷ שמות הפרקים והחלוקה לפסקאות הם שלי. נעזרתי במיוחד בספרים הבאים: הקומנטרים של סוסמיל-היקס, ניומן, קראוט ושטרומפף, והתרגומים של רקהם וברקר. ספרים אלה מומלצים בעבור הקורא המחפש חומר לקריאה נוספת.⁸

5 כידוע, ההערכה הגדולה לתורת אריסטו לא פסחה על פרשנים והוגים יהודים. אסתפק בדוגמה בודדת מדברי הרמב"ם באגרתו לשמואל אבן תיבון: "ספרי אריסטו [...] הם שיספיקו על כל מה שחובר לפניהם, ודעתו – רצוני לומר: דעת אריסטו – היא תכלית דעת האדם, מלבד מי שנשפע עליהם השפע האלהי עד ששיגו אל מעלת הנבואה אשר אין מעלה למעלה ממנה" (מן הרמב"ם לשמואל אבן תיבון: דרכו של דלאה' אלחאירין למורה הנבוכים, ירושלים: מאגנס, 2007, עמ' 51).

6 Ross, W. D., *Aristotelis Politica*. Oxford Classical Texts, 1957
7 עמנואל בקר ערך בעבור האקדמיה הפרוסית מהדורה של כתבי אריסטו שפורסמה בברלין בשנת 1831. מאז ועד היום מקובל למספר את כתבי אריסטו לפי שיטתו במהדורה זו.

8 Susemihl, F., Robert D. Hicks, *The Politics of Aristotle*. London: Macmillan, 1894; Newman, W. L., *The Politics of Aristotle*. 4 vols. Oxford: Oxford University Press, 1887–1902; Kraut, R., *Aristotle: Politics Books VII and VIII*. Oxford: Oxford University Press, 1997; Schütrumpf, E., *Aristoteles Politik Buch VII–VIII*. Berlin (Akademie Verlag): Darmstadt, 2005; Rackham, H., *Aristotle, Politics*. Loeb Classical Library. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1972; Barker, E., *The Politics of Aristotle*. Oxford: Oxford University Press, 1946

על הפוליטיקה

מולדת המילה "פוליטיקה" ביוון העתיקה. מילה זו נגזרת מ"פוליס", עיר־מדינה, ומשמעותה "ענייני הפוליס". ואמנם הפוליטיקה לאריסטו היא מחקר בענייני הפוליס. מטרת החיבור לבחון כיצד תיבנה ותיכונן עיר טובה ומאושרת.

הגיוון הפוליטי ביוון הקלאסית הפך אותה לכר פורה למחקר פוליטי אמפירי. במחקר שערך קטלוג של כלל ערי המדינה היווניות, נמנות 1,035 עיר־מדינה מהתקופה הארכאית ועד לסוף התקופה הקלאסית.⁹ כל אחת מערי המדינה חוקקה לה חוקה משלה, וכך התקיימו ביוון בה בעת משטרים מסוגים שונים, בעלי מערכות ערכים שונות המתבטאות בחוקות שונות.

לקראת כתיבת חיבורו הפוליטי, אריסטו כינס 158 חיבורים על משטרים בעיר־מדינה יווניות משלוש יבשות. רבים מהם נזכרים בפוליטיקה, אך רק חיבור אחד מאסופה זו שרד: "חוקת האתונאים".¹⁰ החיבור כולל הצגה רחבה של תולדות המשטר באתונה וסקירה מפורטת של הסדר השלטוני השורר בה בהווה.

כדרכו תמיד, אריסטו דן בנושאים השונים בפוליטיקה מתוך בחינה ביקורתית של עמדות שונות; עמדות מסוימות הוא מקבל, ועמדות אחרות הוא מתקן או מפריך. ראש וראשון למשפיעים על השקפתו הפוליטית של אריסטו הוא אפלטון. כידוע אריסטו היה תלמידו של

9 Hansen, M. H., Nielsen, T. H. (eds.), *An Inventory of Archaic and Classical Poleis*. Oxford: Oxford University Press, 2004
שם לדיון נרחב בהיבטים שונים של הפוליס.

10 אריסטו ככל הנראה היה מחברו. החיבור התגלה בחולות מצרים בשלהי המאה התשע־עשרה, והתפרסם לראשונה בלונדון בשנת 1891 בעריכת פ"ג קניון. החיבור תורגם לעברית בשם "מדינת האתונאים" בידי דוד אשרי, בשיתוף אביב מלצר שתרגם את קטעי השירה, ופורסם בהוצאת מאגנס בסדרה "ספרי־מופת פילוסופיים", ירושלים, תשכ"ז.

החוקה והאושר | ראשית הדיון בחינוך

עלינו לייחד את הדיבור על החוקה עצמה, ולשאול מהם ומה טיבם של המרכיבים⁹⁰ שתהא העיר מורכבת מהם, אם היא שואפת להיות מאושרת ומנוהלת כהלכה.

חיים טובים⁹¹ כרוכים בכל המקרים בשני דברים: תחילה בקביעה נכונה של המטרה והתכלית של המעשים, ואחר כך במציאת המעשים שיובילו להגשמת התכלית (והרי הללו עשויים לנגוד זה את זה או להיות מתואמים: לפרקים תוצב המטרה כהלכה, והמעשים לשם הגשמתה יוחטאו; לפרקים עשוי אדם לקלוע לכל האמצעים הנדרשים לו למען התכלית, אלא שהתכלית שהציב לו רעה; וכן, לפעמים אנשים מחטיאים כליל את שני הסעיפים. כך למשל ברפואה: יש [שרופאים] שוגים הן בהערכה נכונה מהי תכונתו של גוף בריא והן בבחירת האמצעים להשגת היעד שהציבו להם. באומנויות ובמדעים נדרשת שליטה בשניהם כאחד – בתכלית ובמעשים הנדרשים להגשמתה).

הכול שואפים כמובן אל החיים הטובים ואל האושר, אך תנאים התלויים במזל ובטבע מביאים לכך שחלק מהאנשים מסוגל להשיג מטרת אלה וחלק אחר אינו מסוגל. כי החיים הטובים דורשים

90 היוונית דר־משמעית: "של בני האדם" או "של המרכיבים".

91 ביוונית: to eu. מונח קשה לתרגום. הוראתו המילולית היא "להיות בטוב".

מקובל לתרגמו לאנגלית בצירוף well being.

1332a1 משאבים מסוימים: מי שנסיבותיו טובות יזדקק למעט מהם, ומי שנסיבותיו רעות להרבה. וישנם אלה שאמנם המשאבים מצויים ברשותם, אך רדיפתם אחר האושר לובשת צורה שגויה מתחילתה. והנה, הואיל והמטרה העומדת לנגד עינינו היא מציאת החוקה הטובה ביותר, דהיינו זו שמכוחה עשויה עיר להתנהל באורח הפוליטי הטוב ביותר, ועיר תימצא מתנהלת באורח הפוליטי הטוב ביותר בשעה שהיא פועלת מכוח חוקה המאפשרת לה להגיע אל מידה שלמה ככל האפשר של אושר, מכל זה נובע בכירור שלא נוכל להזניח את השאלה: האושר מהו.

אנחנו טוענים, וכן הגדרנו בכתבים האתיים (אם מה מהדברים ההם אמנם עשוי להיות לעזר), שאושר הוא הגשמה ויישום שלם של סגולה טובה, וזאת לא באופן מותנה אלא מוחלט.⁹² אני קורא "מותנה" למה שנעשה מתוך כורח, ו"מוחלט" למה שנעשה כטוב. כך, למשל, בתחום המעשים הצודקים: פעולות צודקות של נקמה וענישה מוצאן אמנם ממידה טובה, אך הן בבחינת הכרח, כלומר הן טובות מתוך כורח (כי מוטב לאדם ולעיר שלא יזדקקו לשום אמצעי כעין זה).⁹³ לעומת זאת, מעשים הנעשים לשם כיבודים ועושר⁹⁴

92 ר' למשל אתיקה, 1098ב30-31, 1099ב26. למחצית השנייה של ההגדרה: "לא באופן מותנה אלא מוחלט" אין מקבילה בדיונים האתיים על האושר.

93 "דברים הכרחיים": ביוונית *ta anankaia*. נקמה וענישה הן צורות פעולה הנכפות על האדם בשל קיומו של רע או עוול. על כן הם יחסיים לעוול, ובמובן זה "מותנים" או "הכרחיים באופן מותנה". פעולות טובות באופן שאינו מותנה אלא מוחלט נעשות בשעה שהאדם פועל בחופשיות וללא כורח.

94 לא ברור מדוע אריסטו בחר דווקא במעשים שתכליתם "כיבודים ועושר" בתור דוגמה למעשים הנאים ביותר. אפשר שהסיבה לבחירה זו נעוצה בכך שמידה מסוימת של עושר וכבוד נחוצה כדי לחיות חיי סגולה טובה, ומשום כך המעשים הנועדים למען השגתם טובים, גם אם באופן מותנה. על פי פירוש אחר, אריסטו דן כאן בפעולות אלטרואיסטיות שמטרתן להרבות את אושרו וכבודו של הזולת.

הם הנאים ביותר באופן מוחלט. כי הסוג הראשון של מעשים הוא הסרה של רע כלשהו, והמעשים מן הסוג האחרון הם היפוכו של דבר: אלה מכוננים ויוצרים דברים טובים. ואמנם איש המעלה ישכיל להשתמש באורח טוב גם בעוני ובחולי ובשאר פגעי גורל, אף כי האושר שורה בניגודיהם (והלא גם זאת הגדרנו בכתבים האתיים,⁹⁵ שזהו איש המעלה – מי שבזכות סגולת אופיו יעריך כטובים את הדברים הטובים באופן מוחלט; וברור שגם שימושו בדברים הטובים ייעשה בהכרח באורח טוב ונאה באופן מוחלט). על כן מדמים אנשים שטובות חיצוניות הן סיבת האושר, משל לפלוני שיציין את הלידה כסיבת הנגינה הצלולה והיפה במקום את מיומנותו של הנגן. ובכן, מדברינו נובע בהכרח שיש יסודות מזדמנים [לאדם ולעיר], ויש כאלה שעל המחוקק לכונן. על כן בשעת ייסודה של עיר אנחנו נוהגים לבקש בתפילה שאותם דברים שהמזל הוא אדונם יהיו אידיאליים (כי אנחנו מניחים שהוא אדונו של מה שמזדמן). ואולם הצטיינותה של עיר אינה מוכרעת ביד המזל אלא על ידי ידיעה ותכנון. עיר מעולה היא רק זו שאזרחיה הנוטלים חלק בקיום שלטונה מצוינים הם, ולפי שיטתנו כל האזרחים נוטלים חלק בשלטון.⁹⁶ אי לכך, זאת עלינו לבחון עתה: מה הופך אדם למצוין. הלא גם אם אפשר שגוף האזרחים בכללותו יהיה מצוין, אף מבלי שכל אחד ואחד יהיה מצוין בפני עצמו, מכל מקום עדיפה האפשרות האחרונה, כי מה שכלול בכל פרט בנפרד כלול בעקבותיו גם בכלל.

95 המקבילה הקרובה ביותר לרעיון זה מופיעה באתיקה, מהדורת אאודמוס, 14A1249-26B1248.

96 המונח *politeia*, שתורגם עד כה כ"חוקה", מתורגם כאן "שלטון". הגדרת האזרח מופיעה בפוליטיקה, ג', 1275A22-23 (תר' נ' קרשון): "אזרח במלוא מובן המילה – אין דבר שיגדירו טוב יותר מן ההשתתפות בשיפוט ובשלטון". ניומן סבור שהמילה "אזרח" כאן אינה חלה על החיילים הצעירים אלא רק על בוגרי השירות הצבאי. החיילים אינם נחשבים עדיין לאזרחים במלוא מובן המילה כי חסרה להם הסגולה האזרחית הנרכשת בצבא: לשלוט ולהישלט לפי התור.

40 בני אדם נעשים טובים ומצוינים מכוח שלוש סיבות, ואלה הן: טבע, הרגל והיגיון.⁹⁷ הן כפי שמן ההכרח שפלוני יולד כאדם ולא כחיה אחרת, כן מוכרח הוא להיות בעל איכות מסוימת של גוף ונפש. יש אמנם תכונות שלא תועלנה בדבר למחזיק בהן על פי הטבע משום שההרגל גורם להן להשתנות; אלה הן תכונות אמצעיות על פי הטבע, דהיינו כאלה המשתנות לרעה או לטובה על ידי קניית הרגלים. שאר בעלי חיים, רובם חיים מתוך טבע, ומיעוטם גם מתוך הרגל, אבל לאדם נוסף ההיגיון, והוא לבדו בעל היגיון.⁹⁸ לפיכך מוכרחים שלושת היסודות להגיע לתיאום ביניהם,⁹⁹ ואמנם פעמים רבות פועל האדם מתוך שיקול הגיוני בניגוד להרגל ולטבע, שעה שהוא משוכנע שמוטב כך.

קודם לכן¹⁰⁰ הגדרנו איזהו הטבע הדרוש לאזרח, כזה שנקל על המחוקק לעצבו ולמשול בו. כל היתר שייך לשדה החינוך;¹⁰¹

97 "היגיון": ביוונית "לוגוס", logos; מושג רב משמעי. ר' אתיקה, 1179ב20-21 (תר' י' ליבס בשינוי קל): "והנה יש הסבורים שבני אדם נעשים טובים מכוח הטבע, אחרים שמכוח קניית הרגלים, ואחרים שמכוח למידה". אפשר ש"היגיון" כאן מקביל ל"למידה" שם.

98 "לוגוס". השווא פוליטיקה, א, 2, 1253א7-18 (תר' ח"י רות): "האדם בעל-חיים מדיני במדה יותר גדולה מהרבורים ושאר בעלי-החיים המתאגדים בעדרים. וכן ברור, שהרי אין הטבע, כפי שאנו אומרים, עושה מאומה לבטלה, ורק לאדם בין בעלי-החיים כח הדיבור [לוגוס]. הקול אמנם סימן הוא של המכאיב והנעים ולפיכך נמצא הוא גם בשאר בעלי-החיים [...] אבל כח הדיבור [לוגוס] מכוון לגלות את המועיל והמזיק, וכמו כן גם את הצדק והעוול, כי מיוחד הוא לאדם, לעומת שאר בעלי-החיים, שיש לו, ולו לבדו, הרגשת הטוב והרע והצדק והעוול וכיוצא באלה, והשותפות באלה היא היוצרת בית ומדינה".

99 "התיאום" פירושו שהטבע וההרגל פועלים לאורו של היסוד הגבוה מבין השלושה, הלוגוס.

100 פוליטיקה, ז, 7.

101 לפי אתיקה, מוצאן של מעלות האופי באדם אינו מן הטבע אלא מחינוך ומקניית הרגלים טובים. אתיקה, 1103א18-26: "[...] אף אחת מסגולות האופי אינה גדלה בקרבנו מכוח הטבע. ששום תכונה הקיימת מצד הטבע,

אנשים לומדים חלק מהדברים על ידי קניית הרגלים, וחלקם על ידי שמיעה.¹⁰²

102 השוו אתיקה, 14-18 (תר' י' ליבס): "מאחר שישנה אפוא, סגולה טובה משני מינים, של השכל ושל האופי, ניתן לומר על השכלית שהיא נוצרת ומתחזקת בראש ובראשונה מכוח ההוראה, ומסיבה זו צריכה היא לניסיון ולזמן, בעוד שסגולת האופי הטובה (ה'אתית'), נקנית מתוך הרגל, ולכן היא נקראה על שמו של זה ('אתוס'). נראה כי "שמיעה" בתרגום שלעיל מקבילה אל "מכוח ההוראה" באתיקה, כי צורת לימוד נהוגה ביוון הייתה בהאזנה לקריאה או להרצאה של המורה.